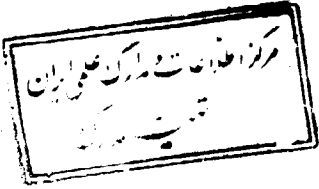

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

۱۳۸۰ / ۲ / ۱۰

مجلس آموزش عالی باقر العلوم

پایان نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی

عنوان

جامعه مدنی و اندیشه دینی

استاد راهنما

دکتر سید احمد موثقی

استاد مشاور

حجت الاسلام دکتر داود فیرحی

011902

نگارنده

علی ملکی

تابستان ۱۳۷۹

۳۸۴۳۷

باسمه تعالی

صورت جلسه دفاع از پایان نامه تحصیلی

تاریخ: ۱۰ / ۷ / ۱۳۷۹
شماره: ۱۰۱۱ / ۱۳۷۹
پیوست:

با تأییدات خداوند متعال و با استعانت از الطاف حضرت ولی عصر (عج) جلسه دفاع از پایان نامه
محکم/ آقای علی ملکی دانشجوی رشته علوم سیاسی گرایش
نحت عنوان جامعه مدنی و اندیشه دینی

در تاریخ ۱۳۷۹/۶/۷ با حضور هیأت داوران مؤسسه آموزش عالی باقرالعلوم (ع) برگزار گردید. نظر
هیأت داوران به شرح زیر اعلام می گردد:

قبول با امتیاز عالی
نمره ۱۸/۶۶
 دفاع مجدد
 مردود

اعضای هیأت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
(۱) استاد راهنما	دکتر سید اهر موثقی	استادیار	
(۲) استاد مشاور (۱)	دکتر راد فیضی		
(۳) استاد مشاور (۲)	دکتر علی رضا صدر		
(۴) استاد ناظر			
(۵) نماینده شورای پژوهشی			

با آرزوی توفیق الهی

نام و امضای مسؤل گروه برنامه ریزی پژوهشی نام و امضای مدیر پژوهشی مؤسسه

توضیح: با توجه به آیین نامه پایان نامه ها، مصوب شورای پژوهشی مؤسسه امتیاز پایان نامه ها به شرح زیر مشخص می گردد.

الف) کارشناسی	ب) کارشناسی ارشد
۱ - نمره ۱۸ الی ۲۰ عالی	۱ - نمره ۱۸ الی ۲۰ عالی
۲ - نمره ۱۶ الی ۱۷/۹۹ بسیار خوب	۲ - نمره ۱۶ الی ۱۷/۹۹ بسیار خوب
۳ - نمره ۱۴ الی ۱۵/۹۹ خوب	۳ - نمره ۱۴ الی ۱۵/۹۹ خوب
۴ - نمره ۱۰ الی ۱۳/۹۹ قابل قبول	۴ - نمره ۱۲ الی ۱۳/۹۹ قابل قبول
۵ - نمره کمتر از ۱۰ مردود	۵ - نمره کمتر از ۱۲ مردود

* محاسبه میانگین ارزشیابی اعضای هیأت داوران توسط نماینده شورای پژوهشی انجام می گیرد.

سیاسگزاری:

در تدوین این پژوهش از راهنمایی، مشاوره، مساعدت و همکاری افراد زیاد بهره گرفته‌ام که لازم است از آنان تشکر و قدردانی کنم.

- استاد ارجمند دکتر سید احمد موثقی، که زحمت راهنمایی این پژوهش را بعهدہ گرفتند.

- استاد ارجمند حجة الاسلام دکتر فیرحی، که مشاوره‌های ارزشمندی ارائه کردند.

- مسئولان، استادان و کارکنان محترم مؤسسه آموزش عالی باقر العلوم (ع)، بویژه بخش کتابخانه، که زحمات زیادی را متحمل شدند.

- آقای ابوالقاسم کریم‌تبار، که با صبر و حوصله، حروف‌نگاری و صفحه‌آرایی پژوهش را به انجام رساندند.

- از خانواده خودم، به خاطر همکاری و مساعدتهایی که انجام دادند.

تقدیم به:

- روان پاک مادر عزیزم که همیشه مدیون او هستم.

- شهدای گمنام جنگ تحمیلی که همه هستی خود

را در راه اعتلای دین و کشور خود فدا کردند.

چکیده

یکی از مباحث مهم در جامعه ما بحث جامعه مدنی است. دیدگاه اندیشه‌های دینی موجود در جامعه، در باره جامعه مدنی چیست؟ در این باره دو اندیشه دینی سنتی و نوگرا مشخص و تعریف شده‌اند که دیدگاه آنها در باره جامعه مدنی با هم متفاوت است. اندیشه دینی سنتی جامعه مدنی را که با زمینه‌های فرهنگی و ارزشهای تمدنی غربی شکل گرفته است با ارزشهای دینی قابل جمع نمی‌داند. اما اندیشه دینی نوگرا اموری مانند فرهنگ سازی، تمدن سازی و... را امری غیرایدئولوژیک و بشری دانسته و جامعه مدنی را به عنوان دستاورد عقلانی بشر با ارزشهای دینی قابل جمع می‌داند.

در این پژوهش به دو مؤلفه مهم جامعه مدنی یعنی تکثرگرایی فرهنگی (دینی) و تکثرگرایی اجتماعی (سیاسی) توجه شده است که در تکثرگرایی دینی دیدگاه دو اندیشه دینی سنتی و نوگرا در باره تکثرگرایی بین ادیان الهی و تکثرگرایی بین مذاهب اسلامی و تکثرگرایی درون مذهبی تشریح شده است. طرفداران اندیشه دینی سنتی تکثرگرایی بین ادیان الهی و تکثرگرایی بین مذاهب اسلامی را نمی‌پذیرند و تکثرگرایی درون مذهبی را در محدوده مسائل اعتقادی فرعی و ظنی و همینطور احکام فقهی می‌پذیرند. طرفداران اندیشه دینی نوگرا به دنبال تکثرگرایی در عرصه‌های مختلف هستند.

در تکثرگرایی سیاسی دیدگاه دو اندیشه دینی سنتی و نوگرا در باره شاخصه‌های مختلف آن مانند امکان جابجایی قدرت، وجود احزاب سیاسی و آزادی (آزادی قلم، بیان، مطبوعات و...) مورد بررسی قرار گرفته است که طرفداران اندیشه دینی سنتی، جابجایی قدرت و احزاب سیاسی را نپذیرفته و رأی مردم در نظر آنها نقش کارآمدی برای نظام سیاسی دارد. ولی آزادی را در چارچوب ارزشهای دینی تأکید می‌کنند. طرفداران اندیشه دینی نوگرا به شاخصه‌های مختلف تکثرگرایی سیاسی تأکید کرده و با تأکید بر رأی مردم بدنبال حکومت دموکراتیک دینی هستند.

از دیدگاه اندیشه سنتی جامعه مدنی با ارزشهای دینی سازگاری ندارد. اما بر طبق نظر اندیشه دینی نوگرا جامعه مدنی یکی از دستاوردهای عقلانی بشر بوده و با دین هم سازگاری دارد.

در خلال این مباحث برای روشن شدن زوایای بحث و طرح دیدگاههای دیگر به دیدگاه برخی اندیشمندان دینی از جمله مرحوم مرتضی مطهری، اشاره شده است که در عین اختلاف نظر با دیدگاههای اندیشه سنتی و نوگرا در برخی موارد، افکار و اندیشه‌های آنان با جامعه مدنی مطابقت دارد.

فهرست مطالب

پنج	چکیده
۱	مقدمه: طرح تحقیق
۲	طرح موضوع
۳	اهمیت موضوع و فایده آن
۳	سابقه پژوهش
۴	سؤال اصلی
۴	سوالات فرعی
۴	مفاهیم پژوهش
۵	متغیرها و شاخص‌ها
۷	فرضیه
۷	فرضیه جانشین
۷	روش پژوهش
۸	سازمان دهی پژوهش
۹	پی‌نوشت‌ها:
۱۰	فصل اول: مفاهیم نظری
۱۱	جامعه مدنی
۱۱	۱ - جامعه مدنی به مفهوم دولت در اندیشه ارسطویی در مقابل خانواده
۱۲	جامعه مدنی در اندیشه سیاسی مسیحی

۱۲	جامعه مدنی در اندیشه اصحاب قرارداد اجتماعی
۱۳	هابز و جامعه مدنی
۱۳	لاک و جامعه مدنی
۱۴	روسو و جامعه مدنی
۱۴	۲- جامعه مدنی به مفهوم جامعه متمدن در مقابل جامعه ابتدایی
۱۵	۳- جامعه مدنی به مفهوم شکل اولیه تکوین دولت در اندیشه هگل
۱۶	۴- جامعه مدنی به مفهوم حوزه روابط مادی و اقتصادی و علائق طبقاتی
۱۶	۵- جامعه مدنی به عنوان جزئی از روبنا و مرکز تشکیل قدرت ایدئولوژیک
۱۸	مؤلفه‌های جامعه مدنی
۲۴	اندیشه دینی
۲۷	۱- اندیشه دینی سنتی
۲۷	۲- اندیشه دینی نوگرا (اصلاح طلب)
۲۹	پی نوشت‌ها:
۳۱	فصل دوم: اندیشه دینی سنتی و جامعه مدنی
۳۲	مقدمه
۳۳	اندیشه دینی سنتی و تکثرگرایی بین ادیان الهی
۳۸	اندیشه دینی سنتی و تکثرگرایی بین مذاهب اسلامی
۴۱	اندیشه دینی سنتی و تکثرگرایی درون مذهبی
۴۶	اندیشه دینی سنتی و تکثرگرایی سیاسی
۴۷	اندیشه دینی سنتی، جابجایی قدرت و وجود احزاب سیاسی در جامعه
۵۰	الف- احزاب سیاسی غیر اسلامی
۵۱	ب- احزاب سیاسی اسلامی
۵۶	اندیشه دینی سنتی و آزادی (آزادی قلم، بیان، مطبوعات و...)

۵۸	حدود آزادی در اسلام از نظر اندیشه دینی سنتی
۶۳	نتیجه گیری
۶۴	پی نوشت ها:
۶۹	فصل سوم: اندیشه دینی نوگرا و جامعه مدنی
۷۰	الف - اندیشه دینی نوگرا و تکثرگرایی دینی (بین ادیان الهی)
۷۴	تکثرگرایی دینی از نظر مرحوم مرتضی مطهری
۷۵	ب - اندیشه دینی نوگرا و تکثرگرایی مذهبی
۷۶	ج - اندیشه دینی نوگرا و تکثرگرایی درون مذهبی
۸۲	اندیشه دینی سنتی و تکثرگرایی سیاسی
۸۲	الف - اندیشه دینی نوگرا و امکان جابجایی قدرت و احزاب سیاسی
۸۵	اندیشه دینی نوگرا و احزاب سیاسی
۸۶	ب - اندیشه دینی نوگرا و آزادی (آزادی قلم، بیان، مطبوعات و...)
۸۷	حدود آزادی از نظر اندیشه دینی نوگرا
۸۸	آزادی سیاسی (آزادی مطبوعات، قلم، بیان و... از نظر اندیشه دینی نوگرا)
۹۰	نتیجه گیری
۹۱	پی نوشتها
۹۴	فصل چهارم: خلاصه و نتیجه گیری
۱۰۳	منابع و مأخذ

مقدمه:

طرح تحقيق

طرح موضوع

یکی از مباحثی که در چند سال اخیر در سطح مطبوعات و رسانه‌های جمعی و همین‌طور محافل علمی کشور، مطرح شده است بحث جامعه مدنی است که مقالات زیادی در قبول یا رد آن نوشته شده است. این بحث در انتخابات ریاست جمهوری سال ۱۳۷۶ به شکل رسمی از طرف یکی از نامزدهای انتخابات عنوان شد و از آن پس مورد نقد و بررسی قرار گرفته و یکی از مباحث مهم روز می‌باشد.

جامعه مدنی در مقابل دولت به حوزه‌ای از روابط اجتماعی اطلاق می‌شود که فارغ از قدرت سیاسی است و مجموعه‌ای از نهادها، مؤسسات، انجمن‌ها تشکل‌های خصوصی و مدنی (غیر خصوصی) گروه‌های فشار و... است.^(۱) جامعه مدنی حلقه واسط بین افراد و دولت است که مستقل از دولت موجودیت دارد.

این پژوهش به دنبال آن است که دیدگاه‌های اندیشمندان دینی و چگونگی مواجهه و برخورد آنها با جامعه مدنی را در قالب اندیشه دینی و با طیف بندی خاصی مورد بررسی قرار دهد.

اندیشه‌های دینی و قرائت‌های مختلف از متون دینی ممکن است به شکل پارادایم‌های^(۲) مختلف ظهور پیدا کنند. در جامعه ما، اندیشه‌های مختلفی وجود دارد که هر کدام بر اساس ابزارها، پیش فرض‌ها و مبانی معرفت‌شناختی خاصی که دارند به گونه‌ای به متون دینی نگاه می‌کنند. برخی جامعه مدنی را به شکل غربی آن می‌پذیرند، برخی آن را با تصرفاتی قبول می‌کنند و عده‌ای، آن را توطئه‌ای از پیش طراحی شده دانسته و به کلی رد می‌کنند.

اهمیت موضوع و فایده آن

اهمیت موضوع از جهت نظری در این است که رابطه اندیشه دینی و دین با جامعه مدنی روشن می‌شود و راه برای تحقیق درباره نسبت دین و اندیشه دینی با مسائل و موضوعات جدیدی که در اندیشه‌های جدید و غربی بوجود می‌آید هموار می‌شود. این بحث می‌تواند برای محققین در مباحث دینی و سیاسی مفید باشد.

از جهت علمی هم فایده این تحقیق در این است که اگر جامعه مدنی با اندیشه دینی و آموزه‌های دینی سازگاری داشته باشد جامعه ما و جوامع اسلامی دیگر می‌توانند از آن به عنوان یک تجربه مفید در ساختار سیاسی و اجتماعی کشورهای خود مورد توجه قرار دهند.

سابقه پژوهش

موضوع جامعه مدنی و طرح مسائل مربوط به آن منحصر به فضای سیاسی ایران نیست بلکه محققان و پژوهشگران مسائل اروپای شرقی، آمریکای لاتین و سیاست‌های خاور میانه، از دهه ۱۹۸۰ آن را دنبال کرده‌اند.

در پی تحولات سیاسی در برخی کشورهای عربی مانند مصر، کویت، اردن، الجزایر و تونس این کشورها شاهد انتخابات پارلمانی بوده‌اند و گروه‌های سیاسی مخالف برای اولین بار توانستند در فرایند سیاسی بطور آزاد مشارکت کنند.

به دنبال آن، علاقه‌مندی روز افزونی بین محققان مسائل خاورمیانه درباره بحث از جامعه مدنی و رابطه آن با دولت بوجود آمد و آثاری هم در این باره منتشر شد. (۳)

در ایران، انقلاب اسلامی بستر مساعدی برای شکل‌گیری صورت‌بندی‌های مردمی و نهادهای مدنی فراهم کرد که به خاطر عواملی مانند جنگ هشت ساله با عراق و ضرورت توجه به زیربنای اقتصادی پس از جنگ، بحث از جامعه مدنی در دهه اخیر و بخصوص از سال ۱۳۷۳ دنبال شد، و با انتخابات ریاست جمهوری سال ۱۳۷۶ به علل مختلف به شکل گسترده‌ای در محافل علمی، دانشگاهی و رسانه‌های عمومی مورد توجه قرار گرفت. درباره جامعه مدنی

تاکنون مقالات و کتاب‌های زیادی تدوین شده است و همایش‌های متعددی نیز برگزار گردیده است. ولی همچنان زوایای مختلف آن نامعلوم و سؤالات متعددی پیرامون آن بوجود آمده است

سؤال اصلی

با توجه به مقدماتی که تاکنون مورد اشاره قرار گرفت و با توجه به هدفی که در این پژوهش مورد توجه است پرسش اصلی این است که از دیدگاه نظریه‌های رایج دینی (در زمان حاضر) آیا دین اسلام پیشنهاد خاصی در باره جامعه مدنی دارد یا نه؟ به عبارت دیگر در این پژوهش پیشنهادات دین اسلام و تشیع پیرامون جامعه مدنی در قالب اندیشه دینی مورد کنکاش قرار می‌گیرد.

سؤالات فرعی

در جستجوی پاسخ برای پرسش اصلی سؤالات دیگری مطرح می‌شوند که پاسخ به آنها می‌تواند به روشن شدن بحث مدد رساند: آیا دین با جامعه مدنی مغایرت دارد؟ آیا دین توصیه خاصی درباره جامعه مدنی دارد؟ آیا دین نسبت به جامعه مدنی هیچ توصیه‌ای ندارد؟ جامعه مدنی در اسلام با جامعه مدنی در غرب چه تفاوت‌هایی دارد؟ گزاره‌های دینی که از آنها می‌توان در جامعه مدنی بحث کرد چه چیزهایی هستند؟ در کشور ما چه کسانی درباره جامعه مدنی بحث کردند؟ ادله موافقین و مخالفین جامعه مدنی چیست؟

مفاهیم پژوهش

بر اساس مطالب طرح شده در طرح موضوع مفاهیم اساسی مورد بحث در این پژوهش به

شرح زیر می‌باشند:

۱- جامعه مدنی

مراد از جامعه مدنی همان مفهومی است که از زمان هگل در اندیشه سیاسی مطرح شد و

بر طبق آن جامعه مدنی مستقل از دولت بوده و مجموعه‌ای از نهادها، انجمن‌ها، تشکل‌های صنفی، گروه‌های فشار و... را شامل می‌شود. احزاب سیاسی تازمانی که قدرت سیاسی را کسب نکرده‌اند در جامعه مدنی جای دارند. جامعه مدنی در این مفهوم حلقه واسط بین دولت و افراد بوده و مستقل از دولت موجودیت دارد همان‌گونه که در «فصل اول» خواهد آمد جامعه مدنی در طول زمان معانی و مفاهیم متعددی پیدا کرده است که ما در این پژوهش به آن می‌پردازیم.

۲- اندیشه دینی

مراد از اندیشه دینی نظریه‌های مختلف بین اندیشمندان دینی است که به مرور زمان به شکل پارادایم‌های مختلف ممکن است بوجد بیاید. این اندیشه‌ها در موضوعات مختلف مانند سیاست، اقتصاد و... ممکن است قرائت و فهم خاصی از قرآن و روایات در امور غیرمنصوص و حتی منصوص داشته باشند. و بر اساس پیش فرضهای معرفت شناختی دیدگاه‌های متفاوت دارند. لذا اندیشمند دینی فقط شامل کسانی که در حوزه‌های علمیه به شکل رسمی معارف دینی را فرامی‌گیرند نمی‌شود.

در این پژوهش دو اندیشه دینی سنتی و نوگرا (با توضیحی که در فصل اول ذکر می‌شود) مورد توجه قرار می‌گیرد و به برخی نظریات دیگر برای روشن شدن زوایای بحث اشاره می‌شود.

متغیرها و شاخص‌ها

جامعه مدنی دارای زمینه‌ها، عناصر و ویژگی‌های مختلفی است که برخی از آنها عبارتند از: تکثرگرایی فرهنگی (اعتقادی)، سیاسی و اقتصادی، سکولاریسم، انسان محوری (اومانیزم)، آزادی فردی، مشارکت و رضایت عمومی، تساهل و تسامح در افکار و عقاید، نسبت ارزشی و معرفتی، قانونگرایی، عقلگرایی حقوق طبیعی، حقوق بشر و...

در بحث جامعه مدنی لازم است به همه ویژگی‌ها و عناصر جامعه مدنی توجه شود و درباره آنها کار پژوهشی صورت گیرد ولی در این پژوهش تنها به برخی از عناصر جامعه مدنی که از آن تکنیک ناپذیرند، تکیه و توجه می‌شود و آن عناصر و مؤلفه‌ها به گونه‌ای هستند که

تحقق خارجی جامعه مدنی بدون آنها غیرممکن است. دو مؤلفه جامعه مدنی که بر اساس آنها اندیشه دینی را بررسی می‌کنیم عبارتند از: تکثرگرایی فرهنگی (دینی) و تکثرگرایی اجتماعی (سیاسی)

۱- تکثرگرایی فرهنگی (دینی)

تکثرگرایی فرهنگی و دینی به معنای حقانیت نسبی همه افکار و عقاید و فرهنگ‌ها و بینش‌های فکری و دینی است نه از آن جهت که وجود دارند بلکه از آن جهت که دارای حقیقتی هستند و حظی از حقانیت دارند.

تکثرگرایی دینی به سه شکل قابل تصور است:

الف - تکثرگرایی بین ادیان الهی: قبول حقانیت اسلام، یهود و مسیحیت

ب - تکثرگرایی مذهبی (درون دینی): یعنی تکثرگرایی در درون دین اسلام که دارای مذاهب مختلفی است مانند سنی، شیعه، معتزله، اشاعره و....

ج - تکثرگرایی درون مذهبی: یعنی پذیرش تنوع و تکثر در درون مذهب شیعه، و تکثرپذیری در افکار، آراء و قرائت‌های مختلف.

۲- تکثرگرایی سیاسی

تکثرگرایی سیاسی مشارکت نهادمند و غیر مستقیم مردم در سیاست است. منظور از تکثرگرایی سیاسی وجود احزاب، گروه‌ها و جناح‌های سیاسی در جامعه است که هدف آنها دسترسی به حکومت و تصدی مراکز رسمی قدرت سیاسی به منظور اداره امور عامه بر اساس دیدگاه‌ها و برنامه‌های خود به شکل مسالمت‌آمیز و همه‌پرسی می‌باشد.

تکثر و تنوع احزاب و گروه‌های سیاسی مستلزم پذیرش امور زیر است:

۱- آزادی تشکیل احزاب و گروه‌های سیاسی در جامعه برای کسب قدرت سیاسی

۲- امکان جابجایی قدرت سیاسی: ساختار سیاسی جامعه جابجایی مسالمت‌آمیز قدرت

برسبیل مشارکت مردمی از طریق انتخابات را بپذیرد.